

Γάμος και Μητρότητα στην ελληνορρωμαϊκή Αίγυπτο

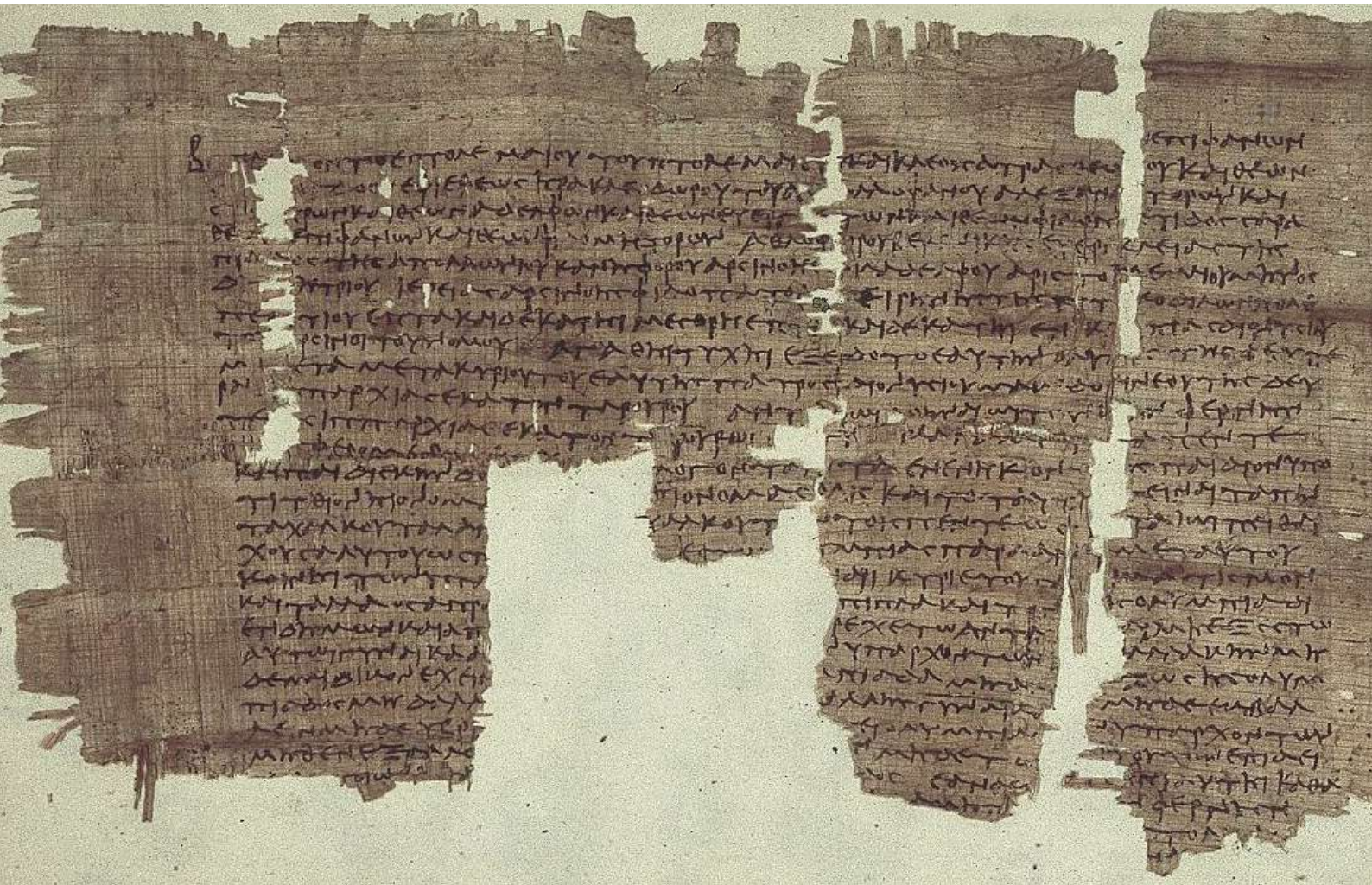
Κλεανθή Τίρλα

Υποψήφια Διδάκτωρ Αρχαίας
Ελληνικής Φιλολογίας
με ειδίκευση στην Παπυρολογία
Τμήμα Ελληνικής Φιλολογίας
Σχολή Κλασικών
και Ανθρωπιστικών Σπουδών
Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης
Υπότροφος Ι.Κ.Υ.
kleatir@yahoo.gr

Κάθε ερευνητής που επιθυμεί να εξετάσει την κοινωνία της ελληνορρωμαϊκής Αιγύπτου βρίσκεται αντιμέτωπος με μία πρόκληση,¹ τον πολυπολιτισμικό της χαρακτήρα, ο οποίος βασίζεται στη συνύπαρξη της αιγυπτιακής, της ελληνικής και της ρωμαϊκής κουλτούρας.² Η Αίγυπτος, από την άλλη, προσφέρει πλήθος πρωτογενών πηγών अपαράμιλλης αξίας, που έχουν διασωθεί λόγω των κλιματολογικών της συνθηκών. Παπυρικά έγγραφα, τα οποία ανακαλύφθηκαν σε εγκαταλελειμμένες πόλεις, αρχαίες χωματερές και σαρκοφάγους, έρχονται να ρίξουν φως στην ιδιωτική ζωή ατόμων, για τα οποία άλλες πηγές σιωπούν ή είναι λακωνικές. Μία τέτοια ομάδα ατόμων είναι οι γυναίκες της ελληνορρωμαϊκής Αιγύπτου.

Λέξεις ευρετηρίου

Ιδιωτικές επιστολές
γαμήλια συμβόλαια
προσκλητήρια γάμου
υπομνήματα
materna potestas

1. Συμβόλαιο γάμου, 173 π.Χ. (P. Giss. 2: P. Giss. inv. 215, Universitätsbibliothek Gießen).

Η ζωή των γυναικών στις παραδοσιακές κοινωνίες βασιζόταν κυρίως στο δίπτυχο γάμος-παιδιά. Τόσο ο γάμος όσο και η μητρότητα αποτελούσαν δύο όψεις της ζωής των γυναικών, που εντάσσονταν στην ιδιωτική σφαίρα. Τα παπυρικά έγγραφα, όπως τα γαμήλια συμβόλαια (εικ. 1), οι ιδιωτικές επιστολές και τα υπομνήματα, επιτρέπουν τη διερεύνηση του ιδιωτικού βίου των γυναικών, καθώς γράφτηκαν για να εξυπηρετήσουν όχι δημόσιους αλλά ιδιωτικούς σκοπούς.³ Επιπλέον αποτελούν πολύτιμη πηγή πληροφοριών, καθώς είναι απαλλαγμένα από κάθε είδους προκαταλήψεις αναφορικά προς το φύλο ή την ηλικία, κάτι που δεν ισχύει για άλλα είδη πηγών, όπως, επί παραδείγματι, για τις επιτύμβιες στήλες.⁴ Αξιοποιώντας το υλικό που προσφέρουν οι πάπυροι, η παρούσα μελέτη επιδιώκει να διαφωτίσει τις συνθήκες του έγγαμου βίου, τις συναισθηματικές σχέσεις του ζευγαριού, καθώς και τον ρόλο της μητέρας στο πλαίσιο της οικογένειας. Τέλος, είναι σκόπιμο να επιβεβαιωθεί ή να διαψευστεί η επικρατούσα άποψη αναφορικά με την περι-

ορισμένη δραστηριότητα των γυναικών στην αρχαιότητα.

Ο έγγαμος βίος των γυναικών

Γυναίκα ούσαν άνανδρον και άβοήθητον χαρακτηρίζει τον εαυτό της η Απολλωνάριον σε ένα υπόμνημά της στον στρατηγό του νομού, θέλοντας να αποφύγει την υποχρεωτική καλλιέργεια δημόσιας γης.⁵ Οξύμωρη θα χαρακτήριζε κανείς τη θέση της· από τη μία, η κατοχή γης μέσω της κληρονομιάς της προσδίδει δύναμη,⁶ ενώ από την άλλη, η απουσία του συζύγου την καθιστά αδύναμο όν. Είναι γεγονός ότι οι γυναίκες της ρωμαϊκής περιόδου είχαν καλύτερη θέση από τις αντίστοιχες γυναίκες της κλασικής και ελληνιστικής εποχής, καθώς στους παπύρους εμφανίζονται ως ιδιοκτήτριες γης, οικιών, δούλων και κινητής περιουσίας, γεγονός το οποίο τους παρείχε οικονομική ανεξαρτησία.⁷ Ωστόσο, η παρουσία ενός άρρενος προστάτη («κυρίου»), ο οποίος θα διευθετούσε τις δημόσιες υποθέσεις της γυναίκας, ήταν αναγκαία.⁸

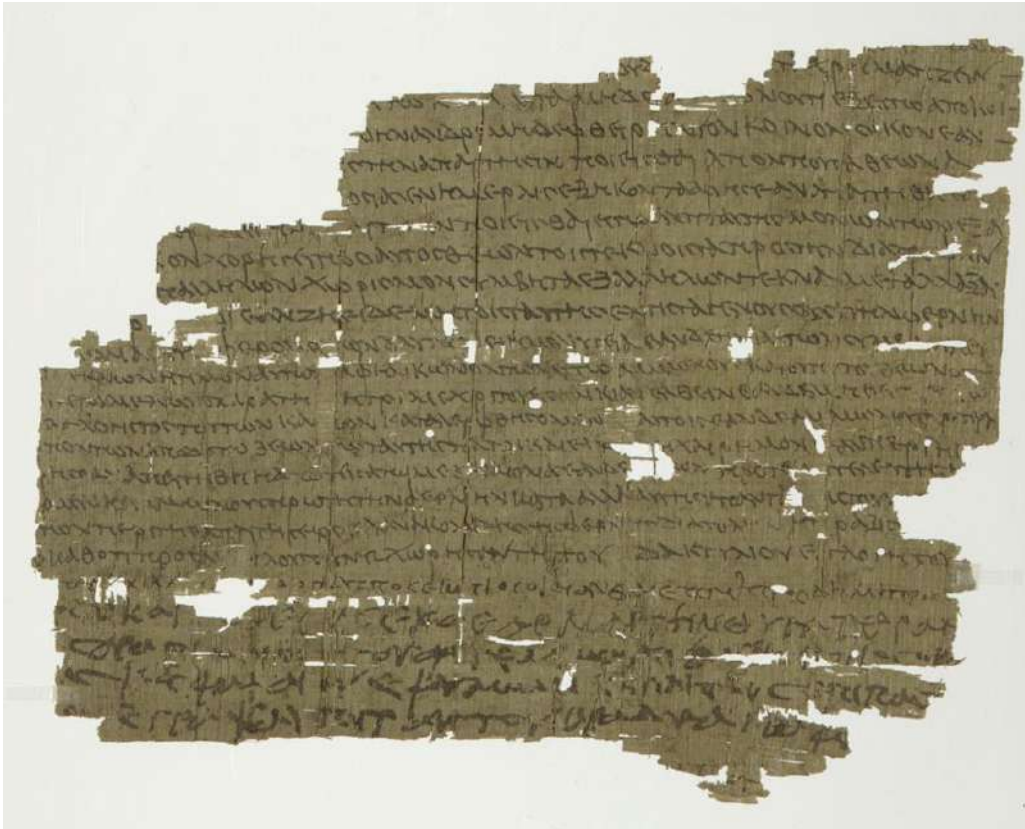
2. Συμβόλαιο γάμου, 81-96 μ.Χ.
(P. Oxy. 2.265: P. Oxy. inv. 265, Courtesy of the
Thomas Fisher Rare Book Library, University of
Toronto).

Η πράξη του γάμου συνίστατο στην έκδοση της νύφης και στον καθορισμό της προίκας,⁹ ενώ η συμφωνία του γάμου επισφραγιζόταν με το γαμήλιο συμβόλαιο, το οποίο εμπεριείχε τους όρους της κοινής συμβίωσης του ζευγαριού και ρύθμιζε περιουσιακά ζητήματα.¹⁰ Θα πρέπει εδώ να σημειωθεί, ότι τα γαμήλια συμβόλαια παρουσιάζουν ποικιλομορφία, η οποία οφείλεται τόσο στην γεωγραφική τους προέλευση όσο και στις ατομικές περιστάσεις.¹¹ Παρόλα αυτά, στους όρους τους εντοπίζονται περισσότερες ομοιότητες παρά διαφορές και μέσα από αυτούς μπορεί κανείς να σχηματίσει μια εικόνα για τη θέση της γυναίκας στο πλαίσιο του γάμου. Αρχικά, μια γυναίκα δεν ήταν

δυνατόν να ξεφύγει από τη στερεοτυπική αντίληψη περί υπακοής και πειθαρχίας στον άνδρα και ήταν κοινωνικώς αναμενόμενο να υποτάσσεται σε αυτόν (εικ. 2).¹² Ωστόσο, η υποταγή της στον σύζυγό της δεν συνεπαγόταν και την παθητική της στάση κατά τη διάρκεια του έγγαμου βίου, εφόσον σε πολλές περιπτώσεις χαρακτηρίζεται ως «κυριεύουσα», πράγμα που υποδηλώνει ότι αναλάμβανε από κοινού με τον σύζυγό της τη διαχείριση του νοικοκυριού και των οικονομικών του.¹³ Επιπλέον, τα συγκεκριμένα συμβόλαια όριζαν μια σειρά υποχρεώσεων της γυναίκας, που περιόριζαν τις ενέργειές της, αποσκοπώντας στη διατήρηση της οικογενειακής γαλήνης. Πιο συγκεκριμένα, για μια γυναίκα ήταν ανεπίτρεπτη η απουσία από το σπίτι για μία ημέρα ή νύχτα χωρίς να έχει εξασφαλίσει προηγουμένως τη συγκατάθεση του συζύγου της, γεγονός το οποίο λειτουργούσε ως μέσο πρόληψης κατά της απιστίας (εικ. 3).¹⁴ Δεδομένου, μάλιστα, ότι κατά τη ρωμαϊκή περίοδο η ενασχόληση με τις μαγικές πρακτικές (και ιδιαίτερα με τα ερωτικά φίλτρα και τα ξόρκια) ήταν ευρύτατα διαδεδομένη, συχνά συναντούμε απαγορευτικούς περιορισμούς για τη χρήση μαγείας στα γαμήλια συμβόλαια.¹⁵

Τα γαμήλια συμβόλαια όμως περιλάμβαναν και όρους που στόχευαν στην εξασφάλιση αξιοπρεπών έγγαμου βίου για τη γυναίκα. Ο άνδρας, είτε βρισκόταν στο σπίτι είτε όχι, όφειλε να της παρέχει τα αναγκαία για την επιβίωσή της, δηλαδή τροφή, ρουχισμό και στέγη (εικ. 4).¹⁶ Αυτό στην πράξη σημαίνει ότι, ακόμη και όταν ο άνδρας απουσίαζε από το σπίτι για να εργαστεί σε κάποιο άλλο μέρος της Αιγύπτου, έπρεπε να εξασφαλίσει για την οικογένειά του την απαραίτητη επάρκεια αγαθών. Το τελευταίο επιβεβαιώνεται και από την επιστολή του Ιλαρίωνα στη γυναίκα του, Άλι, στην οποία υπόσχεται την αποστολή του μισθού του, προκειμένου να φροντίσει το παιδί τους και το νοικοκυριό (εικ. 5).¹⁷ Εκτός από την παροχή των απαραίτητων για την επιβίωση αγαθών, τα συμβόλαια μεριμνούν για τη σωστή μεταχείριση των γυναικών από τους συζύγους τους. Έτσι, ο άνδρας δεν θα έπρεπε να εξυβρίζει τη σύζυγό του ούτε να χρησιμοποιεί βία, ενώ η εισαγωγή άλλης γυναίκας στο σπίτι ήταν απαγορευμένη, καθώς απειλούσε τη θέση της νόμιμης συζύγου και μητέρας των νόμιμων τέκνων.¹⁸

Η τήρηση των παραπάνω όρων στόχευε στην αρμονική συμβίωση και εξασφάλιζε έναν γάμο στην ιδανική του μορφή. Όμως, η καταπάτησή τους δημιουργούσε προβλήματα που οδηγούσαν συχνά στο διαζύγιο και την αποστολή υπομνημάτων, τα

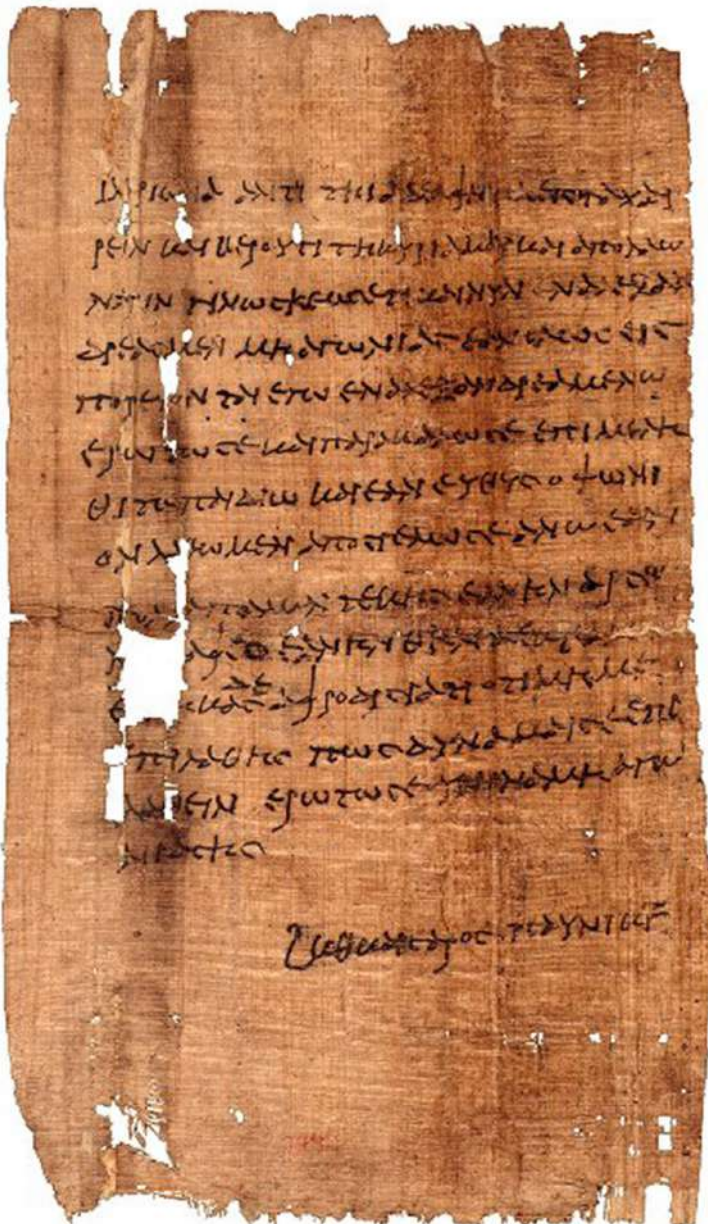

3. Συμβόλαιο γάμου, 100-125 μ.Χ.
(P. Oxy. 3.497; P. CtYBR inv. 49, Beinecke Rare Book and Manuscript Library,
Yale University).

4. Συμβόλαιο γάμου, 74-75 μ.Χ.
(SB 28.17045; P.Oxy.inv. 372, Courtesy of the Thomas Fisher Rare Book Library,
University of Toronto).

5. Η επιστολή του Ιλαρίωνα στη σύζυγό του, Αλι, 1 π.Χ. (P. Oxy. 4.744: P. Oxy. inv. 744, Courtesy of the Thomas Fisher Rare Book Library, University of Toronto).

οποία προέρχονταν από οικογένειες που μόνο ευτυχημένες δεν θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν.¹⁹ Οι γυναίκες κατέφευγαν στις αρχές, για να καταγγείλουν την εγκατάλειψή τους από τους συζύγους τους, την παραμέληση αλλά και την κακοποίησή τους.²⁰ Πιο αναλυτικά, τα παράπονα των γυναικών αποδεικνύουν ότι οι σύζυγοί τους έδειχναν ασυνέπεια στη βασική τους υποχρέωση να συντηρήσουν την οικογένειά τους και να τής εξασφαλίσουν την απαραίτητη ευημερία.²¹ Δεν ήταν σπάνιο μάλιστα για έναν άνδρα να δημιουργήσει νέα οικογένεια, εγκαταλείποντας και παραμελώντας τη γυναίκα του και το παιδί του.²² Ακόμη, η έξωση της γυναίκας από το σπίτι και η

κακοποίησή της προκαλούσαν την προσφυγή της στις δημόσιες αρχές.²³ Τα υπομνήματα, ωστόσο, στοχεύουν περισσότερο στην επίλυση των οικονομικών διαφορών παρά στην αποκατάσταση των σχέσεων μεταξύ των συζύγων, και ως εκ τούτου, δεν μπορούν να αντιμετωπιστούν ως αντικειμενική πηγή για την εξέταση των διαπροσωπικών σχέσεων του ζευγαριού.²⁴ Οι ιδιωτικές επιστολές των γυναικών ίσως είναι η πιο άμεση πηγή πληροφοριών, καθώς φωτίζουν άμεσα τις πραγματικές συνθήκες του έγγαμου βίου και τη φύση των συζυγικών σχέσεων.

Μια ματιά στα ενδότερα των συζυγικών σχέσεων

Είναι αυτονόητο ότι τα έγγραφα που αφορούν στον γάμο, όπως τα γαμήλια συμβόλαια, δεν αντικατοπτρίζουν τα βαθύτερα συναισθήματα που μπορεί να ένιωθαν οι σύζυγοι ο ένας για τον άλλο, καθώς πρόκειται για έγγραφα με τυπική μορφή, από όπου απουσιάζει σαφώς η προσωπική έκφραση. Από την άλλη, αν ήλπιζε κανείς να εντοπίσει στις ιδιωτικές επιστολές τις ενδόμυχες σκέψεις και τα συναισθήματα των συζύγων, θα απογοητευόταν,²⁵ καθώς η μελέτη των ιδιωτικών τους επιστολών συναντά εμπόδια που οφείλονται πρωτίστως στις συνθήκες σύνταξης και ανάγνωσής τους. Αν αναλογιστεί κανείς ότι λόγω του αναλφαβητισμού μια επιστολή έπρεπε να αναγνωσθεί δυνατά από το άτομο που τη μετέφερε, ενώ επιπροσθέτως οι γυναίκες έκαναν χρήση των υπηρεσιών επαγγελματία γραφέα για να συντάξουν τα γράμματά τους, γίνεται κατανοητό ότι η έκφραση των συναισθημάτων περιοριζόταν σε μεγάλο βαθμό.²⁶ Για τους παραπάνω λόγους, οι περισσότεροι πάπυροι έχουν τυπική μορφή με επιστολικές φόρμες και αναφέρονται σε καθημερινές έγνοιες των ανθρώπων, όπως την υγεία και την αποστολή αγαθών.

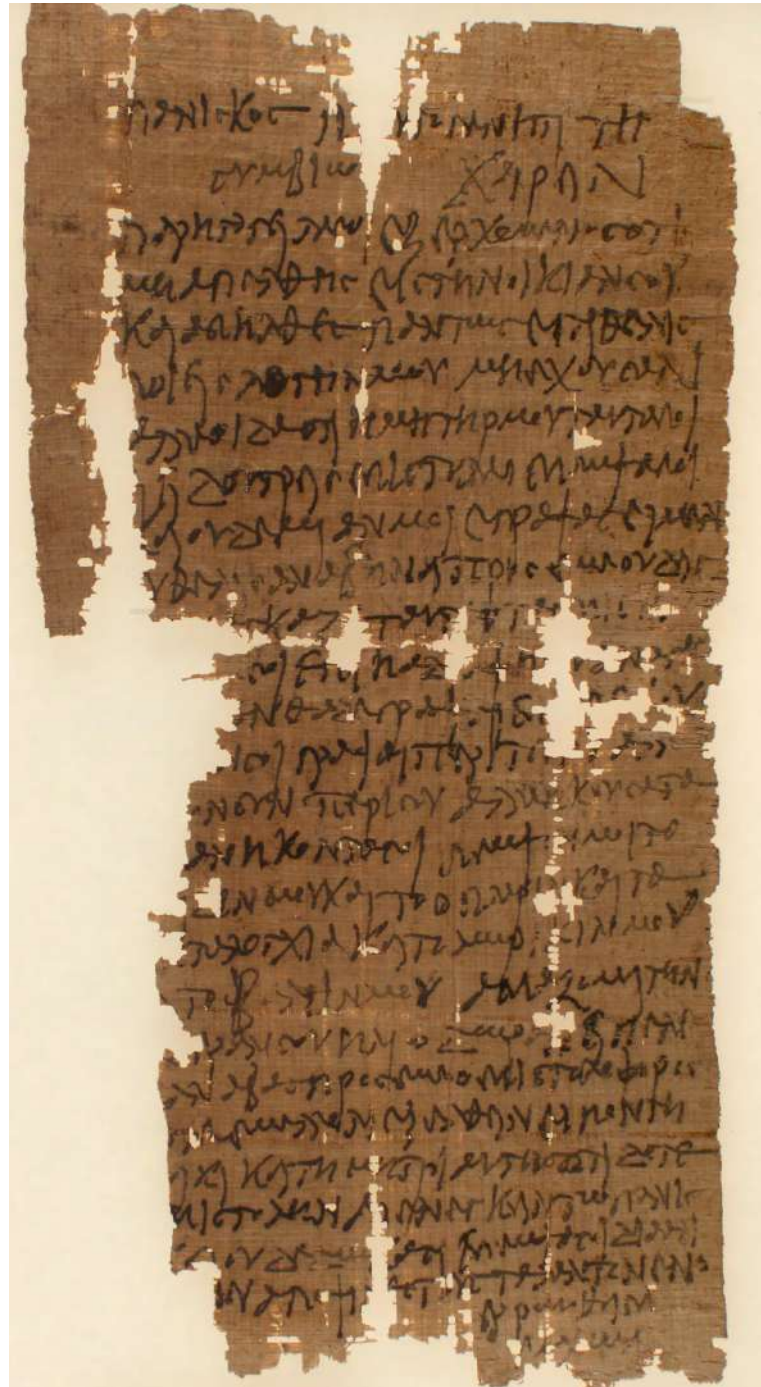
Μία επιπρόσθετη δυσκολία στην ανάλυση των επιστολών είναι ότι έχουμε στη διάθεσή μας μόνο την εκδοχή του αποστολέα και δεν γνωρίζουμε ποια απάντηση έδωσε ο παραλήπτης, αν πράγματι έδωσε ποτέ κάποια απάντηση. Ο Montserrat παρομοιάζει πολύ εύστοχα την κατάσταση αυτή με την τηλεφωνική συνομιλία δύο ανθρώπων, εκ των οποίων εμείς ακούμε μόνο τον έναν.²⁷ Για παράδειγμα, ο Πανίσκος στο γράμμα του προς τη σύζυγό του, Πλουτογένεια, εκφράζει το παράπονό ότι δεν έχει λάβει ακόμη απάντηση από αυτήν, η οποία μάλιστα έχει φύγει από την οικία τους και έχει επιστρέψει στο πατρικό της, όσο εκείνος είναι

6. *Επιστολή του Πανίσκου στη σύζυγό του, Πλουτογένεια, 296 μ.Χ. (P.Mich. 3.217: P.Mich.inv. 1364, Image digitally reproduced with the permission of the Papyrology Collection, Graduate Library, University of Michigan).*

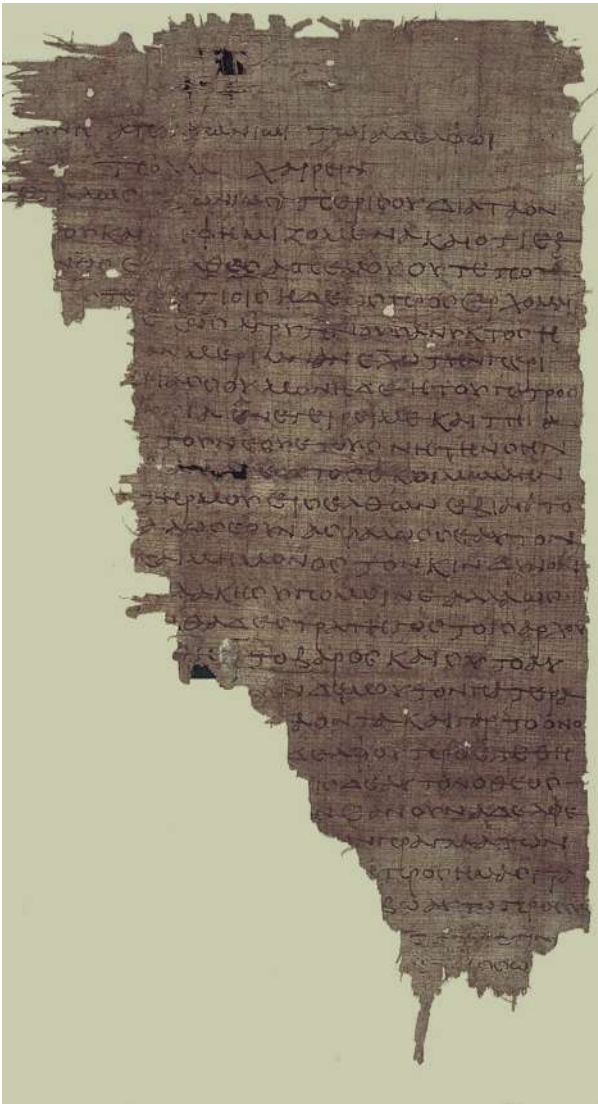
απών. Μερίδιο ευθύνης για αυτό φαίνεται να έχει η μητέρα του, η οποία μένει μαζί τους. Η Πλουτογένεια κωλύεται να περιγράψει την κατάσταση λόγω των συνθηκών ανάγνωσης και σύνταξης των επιστολών, για αυτό και ο Πανίσκος την παρακαλεί να τον ενημερώσει τουλάχιστον για την υγεία της (εικ. 6).²⁸ Αν η Πλουτογένεια απαντούσε και διασωζόταν η απάντησή της, θα καθίστατο δυνατή η εξαγωγή συμπερασμάτων για τα προβλήματα στη σχέση τους.

Ο Clarysse παρατηρεί ότι τα γράμματα, στα οποία εντοπίζονται ενίοτε συναισθήματα, είτε είναι γραμμένα από γυναίκες είτε απευθύνονται σε αυτές. Αυτό εξηγείται από το γεγονός ότι οι γυναίκες ως σύζυγοι και μητέρες λειτουργούσαν ως άτομα εμπιστοσύνης μέσα στο σπίτι, όταν οι σύζυγοί τους έλειπαν μακριά για επαγγελματικούς λόγους.²⁹ Πρώτο ενδεικτικό παράδειγμα αποτελεί η επιστολή της Διδύμης στον Απολλώνιο, τον οποίο στην έναρξη της επιστολής της αποκαλεί «ήλιο». Η απόσταση που χωρίζει το ζευγάρι φαίνεται να επηρεάζει σε μεγάλο βαθμό τη Διδύμη, καθώς αδυνατεί να δει το φως του ηλίου, εφόσον ο Απολλώνιος είναι για την ίδια το μοναδικό φως, το οποίο τώρα στερείται.³⁰ Μία ακόμη σύζυγος, που εκδηλώνει τις ανησυχίες της και ταυτόχρονα την αγάπη της, είναι η Αλίνη (εικ. 7). Ο Απολλώνιος, ο σύζυγός της, έφυγε έκτακτα από κοντά της, για να πολεμήσει εναντίον των Εβραίων επαναστατών. Αυτό το γεγονός τάρραξε τόσο την Αλίνη, που δεν μπορεί να ησυχάσει, σκεπτόμενη νύχτα και μέρα την ασφάλεια του συζύγου της. Μάλιστα, η αγωνία της είναι έμπρακτη, εφόσον αρνείται το φαγητό και το ποτό. Το μοναδικό στήριγμά της αυτήν τη στιγμή, είναι ο πατέρας της που προσπαθεί να τη συνεφέρει με κάθε τρόπο.³¹ Ο Ιλαρίων, από την άλλη, προσπαθεί να καθησυχάσει τη σύζυγό του, η οποία φοβάται ότι θα την ξεχάσει. Μη συμμεριζόμενος τους φόβους της, λοιπόν, τής επιβεβαιώνει ότι δεν είναι δυνατόν να τη λησμονήσει.³² Σε μια άλλη επιστολή, ο Πτολεμαίος επιδιώκει να αλλάξει τη συμπεριφορά της συζύγου του, η οποία φαίνεται να αδιαφορεί για αυτόν. Έτσι, τής γνωστοποιεί ότι τον βασανίζει η αϋπνία εξαιτίας της αδιαφορίας της, θέλοντας να προκαλέσει τον οίκτο της.³³ Είναι φυσικό και αναμενόμενο να απουσιάζει από τα γράμματα των συζύγων η υπερβολή στην έκφραση των συναισθημάτων, δεδομένων των συνθηκών σύνταξης και αποστολής τους. Είναι ωστόσο αδιαμφισβήτητη η αμεσότητα που τα διακατέχει, η οποία μάς επιτρέπει να διεisdύσουμε στα ενδότερα της οικογενειακής ζωής.

Ο προορισμός κάθε γυναίκας: η τεκνοποίηση

Η φυσική κατάληξη ενός γάμου και ο προορισμός κάθε γυναίκας ήταν η απόκτηση παιδιών. Είναι γεγονός ότι στην αρχαιότητα η ανατροφή και η φροντίδα των μικρών παιδιών, τουλάχιστον των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων, ήταν στην αρμοδιότητα υπηρετών, όπως ήταν οι τροφοί και οι παιδαγωγοί. Σύμφωνα με τον Saller, η χρήση των οικιακών δούλων απομάκρυνε τόσο τους συζύγους μεταξύ τους όσο και τους γονείς από τα παιδιά.³⁴ Δεν θα ήταν ωστόσο δόκιμο να ισχυριστεί κανείς ότι η μητέρα ήταν απύσχα από τη ζωή ενός παιδιού, καθώς αναλάμβανε την ηθική καθοδήγησή του. Η σχέση μητέρας-κόρης είναι περισσότερο δύσκολο να

7. Επιστολή της Αλίνης στον σύζυγό της, 115 μ.Χ. (P.Giss. 1.19: P.Giss. inv. 33, Universitätsbibliothek Gießen).

8. Επιστολή στον Πτολεμαίο από τη μητέρα του, 2ος-3ος αι. μ.Χ. (P.Oxy. 6.930: Sp Coll MS Gen 1026/11, By permission of University of Glasgow Library, Special Collections).

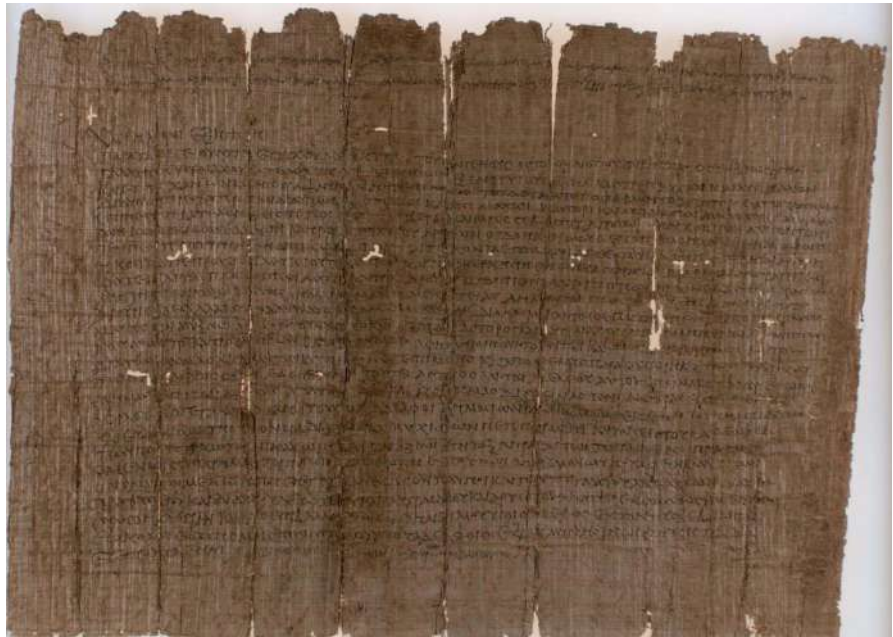
εξεταστεί, καθώς η κόρη περιοριζόταν παραδοσιακά στο σπίτι, όπου δεχόταν την καθοδήγηση της μητέρας της, προκειμένου να γίνει και εκείνη καλή σύζυγος και μητέρα. Σύμφωνα με τα παπυρικά έγγραφα όμως, η εμπλοκή της μητέρας στον γάμο της κόρης της ήταν καθοριστική και γινόταν εμφανής τόσο στην επιλογή του γαμπρού όσο και στην έκδοση της νύφης.³⁵ Η Θερμούθις, επιπλέον, παίρνει την πρωτοβουλία και καλεί συγγενείς και φίλους στην οικία της, προκειμένου να γιορτάσουν όλοι μαζί τον γάμο της θυγατέρας της.³⁶ Η γιορτή στο σπίτι της νύφης, οργανωμένη από τη μητέρα της, δείχνει την ενεργό συμμετοχή των γυναικών στην τελετή και ίσως φανερώνει τη σπουδαιότητα του γάμου ως μια κρίσιμη στιγμή των γυναικών, κατά την οποία η σεξουαλική ωριμότητα αναγνωριζόταν δημοσίως.³⁷

Η σχέση της μητέρας με τον γιο της ίσως να μην ήταν ιδιαίτερα στενή, ειδικά στα πρώτα χρόνια της ζωής του. Η Dixon βλέπει την εικόνα της μητέρας

κατά τη ρωμαϊκή εποχή να έρχεται σε πλήρη αντίθεση με αυτήν της σύγχρονης εποχής: λιγότερη φροντίδα κατά τα πρώτα έτη του παιδιού και περισσότερη επιρροή στον ενήλικο γιο.³⁸ Παρόλα αυτά, η μητέρα συμμετείχε ενεργά στην εκπαίδευση του γιου της και στην οικοδόμηση της καριέρας του. Ενδεικτική είναι η επιστολή μιας μητέρας στον γιο της, Πτολεμαίο, η οποία αναστατώθηκε πολύ, όταν πληροφορήθηκε ότι ο δάσκαλός του μετακόμισε σε άλλη πόλη προς αναζήτηση καλύτερων συνθηκών εργασίας. Για αυτό συμβουλεύει τον γιο της να αναζητήσει το συντομότερο δυνατό νέο διδάσκαλο με τη βοήθεια του παιδαγωγού του (εικ. 8).³⁹ Η μετακίνηση των αγοριών σε μεγαλύτερες πόλεις για εκπαιδευτικούς λόγους προκαλούσε την εύλογη ανησυχία των γονέων, που δεν διστάζουν να την εκφράσουν σε κάθε τους γράμμα. Σε γενικές γραμμές, το οικογενειακό σύστημα της ελληνορωμαϊκής Αιγύπτου βασίστηκε στην εξουσία του

9. Υπόμνημα μιας μητέρας στον εξηγητή, όπου φέρεται ως επίτροπος των τριών υιών της, 36 μ.Χ. (P.Mich. 5.232: P.Mich.inv. 965, Image digitally reproduced with the permission of the Papyrology Collection, Graduate Library, University of Michigan).

πατέρα, την *patria potestas*. Ωστόσο, η *materna potestas* συνέχισε να υφίσταται ως απόρροια του ηθικού κώδικα των Αιγυπτίων. Σύμφωνα με αυτόν, η θέση της μητέρας ήταν μεν περιορισμένη όσο ο σύζυγός της ήταν εν ζωή, αλλά μετά τον θάνατό του η μητέρα αναλάμβανε την ανατροφή των παιδιών και την προστασία τους.⁴⁰ Έτσι, στους παπύρους τόσο της ελληνιστικής όσο και της ρωμαϊκής περιόδου συναντούμε περιπτώσεις, όπου η μητέρα ενεργεί ως προστάτης των ορφανών από πατέρα τέκνων της (εικ. 9).⁴¹

Η ενεργός παρουσία της μητέρας φαίνεται ότι είχε αντίκτυπο στη ζωή των παιδιών, τα οποία δεν παραλείπουν να εκδηλώσουν την αγάπη τους προς αυτή στην ιδιωτική τους αλληλογραφία. Ο Σεμπρώνιος στέλνει ένα διπλό γράμμα που προορίζεται για τον αδερφό του και τη μητέρα του. Αρχικά, απευθύνεται στη μητέρα του, την οποία χαιρετά θερμά και εύχεται να είναι καλά. Περισσότερο ενδιαφέρον όμως, παρουσιάζουν οι συμβουλές που δίνει στον αδερφό του, Μάξιμο, σχετικά με το πώς πρέπει να συμπεριφέρεται αυτός και τα υπόλοιπα αδέρφια στη μητέρα τους, όσο εκείνος είναι απών. Τον προτρέπει, λοιπόν, να μη στενοχωρεί τη μητέρα τους και να τιμωρεί τα υπόλοιπα αδέρφια, αν δεν την σέβονται και δεν υπακούν.⁴² Ο τρόπος με τον οποίον ο Σεμπρώνιος υποδεικνύει τον σωστό τρόπο συμπεριφοράς των άλλων αδερφών προς τη μητέρα τους, θυμίζει αρκετά τις νοθεσίες ενός πατέρα, ίσως επειδή ο φυσικός τους πατέρας έχει αποβιώσει και τη θέση του στην οικογένεια έχει αναλάβει ο ίδιος ο Σεμπρώνιος ως μεγαλύτερος γιος. Τέλος, κλείνει το γράμμα του προσπαθώντας να εξευμενίσει τον αδερφό του, Μάξιμο, και τον παρακαλεί να μη του κρατά κακία εξαιτίας των νοθεσιών του. Το κλείσιμο της επιστολής του συγκινεί, καθώς ο Σεμπρώνιος αναγνωρίζει ότι η

μητέρα είναι τόσο ιερή, που πρέπει να την σέβεται κανείς όπως τον θεό.⁴³

Επίλογος

Στη μελέτη αυτή επιχειρήθηκε μια προσέγγιση της ζωής των γυναικών στην ελληνορωμαϊκή Αίγυπτο μέσα από τα παπυρικά έγγραφα της εποχής. Αρχικά, σκόπιμο θεωρήθηκε να εξεταστεί ο έγγαμος βίος των γυναικών για τον εξής λόγο: η κατοχή γης μέσω της προίκας ή της κληρονομιάς ενίσχυε την ανεξαρτησία της γυναίκας έναντι του συζύγου της, κάτι που δεν συνέβαινε κατά την πτολεμαϊκή περίοδο, όταν η γυναίκα έπαιρνε ως προίκα μόνο κινητή περιουσία.⁴⁴ Ωστόσο, πέρα από τις οικονομικές δραστηριότητές της, η ανεξαρτησία της και η δυναμικότητά της γίνεται εμφανής και στο πλαίσιο του γάμου: διεκδικεί τα δικαιώματά της στέλνοντας υπομνήματα στις αρχές, αποστέλλει γράμματα στον σύζυγό της χωρίς να συγκρατεί τα συναισθήματά της, ενώ λαμβάνει επιστολές γεμάτες αγωνία από τα αγαπημένα της πρόσωπα. Το γεγονός ότι η έκφραση των συναισθημάτων παρατηρείται στις επιστολές των γυναικών προκαλεί ερωτήματα σχετικά με την ελευθερία των κινήσεών τους. Μήπως οι γυναίκες ήταν τελικά περισσότερο ελεύθερες από ό,τι πιστεύεται;⁴⁵ Σύμφωνα με το υλικό που προσφέρουν οι πάπυροι, η μητέρα της ελληνορωμαϊκής εποχής κληρονομεί τον δυναμικό χαρακτήρα της γυναίκας της αρχαίας Αιγύπτου. Η εξουσία της επί των τέκνων της είναι εμφανής στα δημόσια και ιδιωτικά έγγραφα, γεγονός που δεν ίσχυε για τις γυναίκες της κλασικής Αθήνας και της Ρώμης. Επιπλέον, οι πάπυροι μάς επιτρέπουν να μπορούμε στη θέση των παιδιών, που αντιμετώπιζαν τη μητέρα ως το ιερότερο πρόσωπο της ζωής τους.

Σημειώσεις

1. Η διδακτορική διατριβή υλοποιείται με υποτροφία του ΙΚΥ, η οποία χρηματοδοτείται από την Πράξη «Ενίσχυση του ανθρώπινου ερευνητικού δυναμικού μέσω της υλοποίησης διδακτορικής έρευνας» από πόρους του ΕΠ «Ανάπτυξη Ανθρώπινου Δυναμικού, Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση», 2014-2020 με τη συγχρηματοδότηση του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου (Ε.Κ.Τ.) και του Ελληνικού Δημοσίου.
2. Μέρος της παρούσας μελέτης βασίζεται στη μεταπτυχιακή διπλωματική μου εργασία με τίτλο «Πάπυροι και Οικογένεια. Μελέτη των οικογενειακών σχέσεων μέσα από τα παπυρικά κείμενα της ρωμαϊκής περιόδου». Τις θερμές μου ευχαριστίες και την ευγνωμοσύνη μου για την πολύτιμη βοήθεια και στήριξη θα ήθελα να εκφράσω στην επιβλέπουσα της διδακτορικής μου διατριβής, Καθηγήτρια κυρία Παναγιώτα Σαρίσχοιλη.
3. Montserrat 1996, σ. 4.
4. Parca 2012, σ. 316· Malouta 2012, σ. 288.
5. P.Oxy. 6.899R. Για την υπόθεση βλ. Rowlandson 1998, σσ. 201-202.
6. Pomeroy 1981, σ. 309.
7. MacMullen, 1986, σ. 436· Riggs 2012, σ. 424.
8. Το πιο συνηθισμένο για μια γυναίκα ήταν να έχει ως «κύριο» τον σύζυγό της, όταν ήταν παντρεμένη, τον πατέρα της, όταν ήταν ελεύθερη και τον γιο της, όταν ήταν χήρα. Βλ. Hobson 1983, σ. 317.
9. Για την περίπτωση της αυτοέκδοσης βλ. Yiftach-Firanko 2005, σσ. 68-69. Αναλυτικά για την πράξη του γάμου βλ. Yiftach-Firanko 2003, σσ. 41-54· Malouta 2012, σ. 289.
10. Περισσότερες πληροφορίες για τα γαμήλια συμβόλαια βλ. Montserrat 1996, σ. 92· Rowlandson 1998, σ. 86.
11. Pomeroy 1984, σ. 84.
12. SB 28.17045.7-8, P.Oxy. 2.265.13. Για την αντίστοιχη ρήτρα σε προγενέστερη περίοδο βλ. ενδεικτικά P.Giss. 2.15-16, P.Tebt. 1.104.14-15. Περισσότερα βλ. Pomeroy 1984, σ. 86 κ.ε.
13. P.Giss. 2.16-17, SB 28.17045.8-9, P.Tebt. 1.104.15. Αναλυτικά βλ. Yiftach-Firanko 2003, σ. 191.
14. BGU 4.1050.19-23, BGU 4.1051.28-31, BGU 4.1052.24-29, P.Horak. 82. Πρβλ. P.Oxy. 3.497.3-4, SB 24.16073.33-36, SB 28.17045.12-13. Για τα αλεξανδρινά γαμήλια συμβόλαια βλ. Yiftach 1997, σσ. 178-182· Sarrischoyli 2004, σσ. 227-230.
15. Ενδεικτικά βλ. PSI 1.64.20-21, όπου μια γυναίκα αποτρέπεται από τη χρήση μαγικών μέσων εις βάρος του συζύγου της. Σχετικά βλ. Rowlandson, 1998, σ. 322 κ.ε. Περισσότερα για την τέλεση της ερωτικής μαγείας από παντρεμένες γυναίκες βλ. Faraone 1999, σ. 96 κ.ε.
16. P.Tebt. 1.104.16-18, BGU 4.1050.11-16, SB 28.17045.7. Για τους συγκεκριμένους όρους βλ. Pomeroy 1984, σσ. 93-94.
17. P.Oxy. 4.744.7-8.
18. BGU 4.1050.14-16, BGU 4.1051.18-20, BGU 4.1052.15-17, SB 24.16073.20-22. Πρβλ. P.Eleph. 1.6-9, το οποίο είναι το πρώτο συμφωνητικό γάμου και περιέχει παρόμοιες ρήτρες. Περισσότερα βλ. Pomeroy 1984, σ. 96.
19. Evans Grubbs 2005, σ. 97.
20. Evans Grubbs 2002, σ. 212. Αναλυτικά για τα υπομνήματα των συζύγων βλ. Arnaoutoglu 1995, σ. 21 κ.ε.
21. P.Oxy. 54.3770.6-7. Περισσότερα βλ. Yiftach-Firanko 2003, σσ. 187-188.
22. BGU 8.1848.11-17, P.Oxy. 50.3581.7-8.
23. PSI 1.41.16, P.Oxy. 2.281.16-19.
24. Σχετικά βλ. Clarysse 2017, σ. 63.
25. Bagnall 1993, σ. 191.
26. Σχετικά βλ. Clarysse 2017, σ. 70.
27. Montserrat 1996, σσ. 6-8. Για την τυπικότητα των επιστολών βλ. Olsson 1925, σσ. 11-12.
28. P.Mich. 3.217.3-15. Βλ. επίσης Rowlandson 1998, σ. 149 κ.ε. Πρβλ. P. Oxy. 34.2731, όπου ο Μάξιμος έχει παραγγείλει στη μητέρα του τρεις φορές να αποστείλει τη σύζυγό του σε αυτόν και εκείνη δεν ικανοποίησε το αίτημά του.
29. Clarysse 2017, σ. 77.
30. P.Oxy. 42.3059.1-5. Βλ. Bagnall-Cribiore 2006, σ. 275.
31. P.Giss. 1.19.3-14. Για την έκδοση του παπύρου βλ. Kortus 1999, σσ. 108-116. Επίσης βλ. Rowlandson 1998, σ. 121· Burnet 2003, σ. 76· Bagnall-Cribiore 2006, σ. 151.
32. P.Mich. 4.744.11-14. Βλ. επίσης Muir 2009, σ. 30.
33. SB 1.4317.3-6. Σχετικά βλ. Clarysse 2017, σ. 72.
34. Saller 1987, σ. 79.
35. Bakke 2005, σσ. 36-37.
36. P.Oxy. 12.1579. Πρβλ. P.Oxy. 1.111.
37. Montserrat 1996, σσ. 10-11.
38. Dixon 1988, σ. 176.
39. P.Oxy. 6.930.4-20. Βλ. Bagnall-Cribiore 2006, σ. 46.
40. Lindsay 1963, σ. 71.
41. Βλ. ενδεικτικά SB 16.12720, P.Mich. 5.232, P.Oxy. 6.898. Περισσότερα βλ. Huebner 2014, σ. 107.
42. SB. 3.6263.21-24. Βλ. Schubart 1927, σσ. 53-54· Winter 1933, σ. 49.
43. SB. 3.6263.27-28.
44. Το πρώτο συμβόλαιο γάμου, το οποίο αναφέρει τη μεταφορά της ως προίκα χρονολογείται το 42 μ.Χ. (P.Mich. 2.121 recto 2.2, Tebtunis). Περισσότερα βλ. Pomeroy 1981, σ. 304· Milnor 2011, σ. 610.
45. Clarysse 2017, σ. 77.

ABSTRACT

Marriage and Motherhood in Greco-Roman Egypt

Kleanthi Tirla

*PhD Candidate (Ancient Greek Literature - Papyrology)**Department of Greek Philology, Democritus University of Thrace, Greece**Recipient of the IKY (Greek State Scholarships Foundation) research grant**Themes in Archaeology Magazine 2017, 1(3): 364 - 373*

The aim of the present paper is to present the results of a study on papyrus documents dating from the Roman period (1st c. BC- 4th c. AD), which deal with family matters, primarily the role of women in Greco-Roman Egypt. Thus, the woman's position within a marriage is defined in the marriage contracts, which include the terms of a happy marriage. The violation of these terms and the unfair treatment of women by their husbands lead them to send petitions to the authorities, so as to safeguard their rights. Moreover, the letters sent by women to their husbands, who were absent due to professional engagements, reveal their daily life and their feelings. Motherhood is another aspect in women's lives. According to papyrus documents the mother had an active role in the children's upbringing, and as a widow, she could carry out transactions reserved for men. The mother in Greco-Roman Egypt enjoyed the respect and affection of her children.

Key words: private letters, marriage contracts, wedding invitations, petitions, materna potestas

Βιβλιογραφία

1. Arnaoutoglou, I. «Marital Disputes in Greco-Roman Egypt», *The Journal of Juristic Papyrology* 25 (1995), 11-28.
2. Bagnall, R.S. *Egypt in Late Antiquity*, Princeton University Press, New Jersey, 1993.
3. Bagnall, R.S. – Criore, R. *Women's Letters from Ancient Egypt 300 BC- AC 800*, The University of Michigan Press, Ann Arbor, 2006.
4. Bakke, O. M. *When Children Became People: The Birth of Childhood in Early Christianity*, Fortress Press, Minneapolis, 2005.
5. Burnet, R. *L'Égypte ancienne à travers les Papyrus*, Pygmalion, Paris, 2003.
6. Clarysse, W. «Emotions in Greek private Papyrus Letters», *Ancient Society* 47 (2017), 63-86.
7. Dixon, S. *The Roman Mother*, Routledge, London/Sydney, 1988.
8. Evans Grubbs, J. E. *Women and the Law in the Roman Empire. A Sourcebook on Marriage, Divorce and Widowhood*, Routledge, London/New York, 2002.
9. Evans Grubbs, J. E. «Parent-Child Conflict in the Roman Family: The Evidence of the Code of Justinian», *The Roman Family in the Empire. Rome, Italy and Beyond* (M. George), Oxford University Press, Oxford, 2005, 93-128.
10. Faraone, C.A. *Ancient Greek Love Magic*, Harvard University Press, Cambridge/ London, 1999.
11. Hobson, D. «Women as Property Owners in Roman Egypt», *Transactions of the American Philological Association* 113 (1983), 311- 321.
12. Huebner, S.R. «'It is a difficult matter to be wronged by strangers, but to be wronged by kin is worst of all' - Inheritance and Conflict in Graeco-Roman Egypt», *Inheritance, Law and Religions in the Ancient and Mediaeval Worlds* (B. Caseau and S.R. Huebner), ACHCByz, Paris 2014, 99-108.
13. Kortus, M. *Briefe des Apollonios-Archives aus der Sammlung Papyri Gissenses. Edition, Übersetzung und Kommentar*, Giessen Universitätsbibliothek, Giessen, 1999.
14. Lindsay, J. *Daily Life in Roman Egypt*, Frederick Muller Limited, London, 1963.
15. MacMullen, R. «Women's Power in the Principate», *Klio* 68.2 (1986), 434-443.
16. Malouta, M. «Families, Households, and Children», *The Oxford Handbook of Roman Egypt* (C. Riggs), Oxford University Press, Oxford, 2012, 288-304.
17. Milnor, K. «Women in Roman Society», *The Oxford Handbook of social Relations in the Roman World* (M. Peachin), Oxford University Press, New York, 2011, 609-622.
18. Montserrat, D. *Sex and Society in Graeco-Roman Egypt*, Kegan Paul International, London/New York, 1996.
19. Muir, J. *Life and Letters in the Ancient Greek World*, Routledge, London/New York, 2009.
20. Olsson, B. *Papyrusbriefe aus der Frühesten Römerzeit*, diss., Upsalla, 1925.
21. Parca, M. «The Women of Ptolemaic Egypt: The View from Papyrology», *A Companion to Women in the Ancient World* (S.L. James - S. Dillon), Malden/Mass, 2012, 316-328.
22. Pomeroy, S.B. «Women in Roman Egypt. A Preliminary Study based on Papyri», *Reflections of Women in Antiquity* (H.P. Foley), Routledge, Philadelphia/Pennsylvania, 1981, 303-322.
23. Pomeroy, S.B. *Women in Hellenistic Egypt. From Alexander to Cleopatra*, Schocken Books, New York, 1984.
24. Riggs, C. «Portraits, Prestige, Piety: Images of Women in Roman Egypt», *A Companion to Women in the Ancient World* (S.L. James - S. Dillon), Wiley-Blackwell, Malden/ Mass, 2012, 423-436.
25. Rowlandson, J. *Women and Society in Greek and Roman Egypt. A Sourcebook*, Cambridge University Press, New York, 1998.
26. Saller, R. «Slavery and the Roman Family», *Classical Slavery* (M.I. Finley), Frank Cass, London, 1987, 65-87.
27. Sarischouli, P. «Ehevertrag aus dem augusteischen Alexandrien», *Gedenkschrift Ulrike Horak* (H. Harrauer - R. Pintaudi), Edizioni Gonnelli, Firenze, 2004, 227-230.
28. Schubart, W. *Griechische Papyri. Urkunden und Briefe vom 4. Jahrh. v. Chr. bis ins 8. Jahrh. n. Chr.* Kommentar, Verlag von Velhagen & Klasing, Bielefeld/Leipzig, 1927.
29. Winter, J.G. *Life and Letters in the Papyri*, University of Michigan Press, Ann Arbor, 1933.
30. Yiftach, U. «The Role of the Syngraphe "Compiled through the Hierothytai". A Reconsideration of W. Schubart's Theory in Light of a Recently Published Alexandrian Marriage Contract (P.Berol. 25423)», *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 115 (1997), 178-182.
31. Yiftach-Firanko, U. *Marriage and Marital Arrangements. A History of the Greek Marriage Document in Egypt. 4th Century BCE-4th Century CE*, C.H Beck, München, 2003.
32. Yiftach-Firanko, U. «The Role of the Ekdomosis in the Greek Law of the Roman Period in Light of Second Century Marriage Documents from the Judean Desert», *Law in the Documents of the Judean Desert* (R. Katzoff - D. Schaps), Brill, Leiden-London, 2005, 67-84.

Ευχαριστίες

Τις θερμές μου ευχαριστίες για την παροχή άδειας χρήσης των εικόνων του παρόντος άρθρου οφείλω να εκφράσω στα εξής ιδρύματα:

- *The University of Michigan Papyrology Collection.*
- *The Thomas Fisher Rare Book Library, University of Toronto.*
- *University of Glasgow Library, Special Collections.*
- *Universitätsbibliothek Gießen.*
- *Beinecke Rare Book and Manuscript Library, Yale University.*